

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P.B.
Coll. No. 825

Title Rhetoric - A work on.

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 825 Subject : Rhetoric

Title : Rhetoric - A work on

Author : — Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 6.6" by 4.1" Extent : 12 to 37 foll.

Language : Sanskrit Script : Devanagari

Remarks : Begins and ends abruptly.

पि

वीथवा। दिव्यानामविस्तृतविस्मयां पुरस्ताद्वनस्तः स्फुरदुरविंदचारुम
स्ता। उद्दीप्तश्रियमिवकांचिदुत्तरंतामस्माप्यजलनिधिमंथनस्यत्रौ
रिः पूर्वत्रस्मृतिरमृदाहरोसदृशस्यैवस्मृतिः। अत्रसदृशजन्मस्मृ
तिस्त्वर्कंरतसंरधिनेजलनिधिमंथनस्यापिस्मृतिरितिनेदः। जला
शकुलमन्त्रांत्याशुकुण्डोपतयलिः। सोपिर्जंबूफलन्त्रांत्यातमर्जिंध
तुमिधति। अत्रान्योन्यविषयन्त्रांत्यातिनिधनंस्वोदाहरणं द्विषः। शे
षः। जीवनग्रहणेनम्रागृहात्वापुनरुचिताः। किंकनिष्ठाः। किमुज्येष्टाघ
टीयंत्रस्यउर्जनाः। स्वोदाहृतसंदेहः। प्रसिद्धकोटिकः। अयंनुविकल्प
कोटिकः। इतिनेदः। अत्राशुहापकृतिरन्यस्यारोपार्थो धर्मनिष्कवः। ना
यंसुधांशुः। किंतुहियोमगंगासरोरुहं। वणिजीयेवस्तुनितसदृशध

य ३

परिपक्वकस्तदायधर्मनिष्कवः कविमतिविकाशीसोत्वेति
तधर्मस्यापिबानिष्कवः शुद्धापक्रुतिः। यथाचंद्र-वियन्नदी
पुंडराकत्वारोकलकस्तदाधर्मस्य चंद्रत्वस्यापक्रुवः। यथावा। अ
कैकेपिशशंकिरेजलनिधेः पंकं परमेनिरेसारंगं कतिचिच्चसं
जगदीरेक्षुष्टायमैधुनपरे। इहोयदलितेन्द्रनीलनिकररूपाम
हराहृयते। तस्मादं निशिपातमंधतमसंकुल्लिमांस्तु चत्मेह। मा ५
अत्रौत्थेति कथमपि मय्यपक्रुवः परपक्षतोपन्यासार्थसिद्धिः। ५४
छ। स एव युक्तिस्तवश्चेदुच्यते हेत्वपक्रुतिः नैडुस्तीव्रोननि ॥१२॥
यकसिंधोरौ बोधमुचितः। अत्रचंद्रएवतीव्रत्वपक्रुतिनैडा
त्वयुक्तिसांचंद्रत्वस्यैवापक्रुवोवडवानलत्वारोपार्थः। यथावा।

मा ५

५४

॥१२॥

श्रु !

मंथानक्षमिधरमूलशिलासंघट्टनवृणकिणः स्फुरतोडम
ध्ये। धायामृगः शशक इत्यपि पामरोक्तिस्तोषांकथंचिदपितत्रन
हिप्रसक्तिः। अत्रचंद्रमध्येमंथानकालिकमंदरशिलासंघट्टन
किरणस्यैव धायादीनां संनवेनास्ताति धायात्वाद्यपक्रुवः। पा
मरवचनलोपन्यासादाविष्कृतः। छ। अन्यत्रतस्यारोपार्थः पर्यस्ता
पक्रुतिस्तु सः। नायं सुधांशुः किं तर्हि सुधांशुप्रेयसी मुखे। यत्रक
चिद्वस्तुनितदायधर्मनिष्कवो न्यत्रवर्णनायवस्तुनितस्य धर्म
स्यारोपार्थः स पर्यस्तापक्रुतिः। यथाचंद्रचंद्रत्वनिषेधोवर्णना
यत्रेयसी मुखे तदारोपार्थः। यथावा। हलाहलो नैव विषं विषं
रमाजनाः परेभ्यस्तयमत्रमन्वते। निपायजागति सुखेन तं शि

वसुशनिमांमुद्यतिनिज्याहरिः। सर्वदा हरेण हेतुतुक्तिर्नास्ति
 । अत्र त्व। स्तीति नैदः। ततश्च स्वपिकुतिवदत्रापि द्वैविध्यमिति
 दृष्टव्ये। ४। चांतापकुतिरन्यस्य शंकायां चांतिवारणे। तापं करो
 तिसोत्कंपञ्चरः किं न सखिस्मरः। अत्र तापं करोतीति स्मरवृत्तं
 ते कथिते तस्य ज्वरसाधारण्यादनुबुद्ध्या सरव्याज्वरः किमिति
 दृष्टेन सखिस्मर इति तत्त्वोक्त्या चांतिवारणं कृतं। यथा वा। नाग
 ५ ह रिक्समधिको नतिरियं महिषः को यमुनयतपुच्छः। न हि नहि
 करिकलनो सौ श्रुतादंजो यमस्य न हि पुच्छः। इयं संभावितचांतिश्च
 विकीयां चांती तापकुतो उदाहरणं। कचिकल्पितचांतिमूला
 यथा। जटानेयं वेणी सतकचकलापौ नगरलंगले कस्तूरायं शि

॥१३

रसिशशिलेखानकुसुमं। इयं रतिर्नगो प्रियविरुजन्मा धंधवलि
 मापुरारातिचांत्याकुसुमशरकिं मां प्रहरसि। अत्र कविकल्पितचां
 तिजटानेयमित्यादि। निषेधमात्रोन्नेयो। सर्ववप्रासं नवात्। दंडात्त्र
 तत्त्वाख्यानोपमेत्कपमा जेदमेने। यदा ह। न पञ्चमुखमेवेदं न तृगौ च
 तृषिहमे। इति विस्पष्टमाह तत्त्वाख्यानोपमामिति। ४। छेका ते
 पकुतिरन्यस्य शंकायां तथ्यनि कवे। प्रजल्पन् मत्पदे लघुः कांतः किं न
 हि नृपुः। कस्यचित्कंचित्पतिरुस्योक्ता वनेन श्रुतायां स्वोक्तेस्तात्प
 यांतरवर्त्तनेन तथ्यनि कवे छेकापकुतिः। छेकस्य विदग्धधापकु
 तिः। यथानायिकयानर्मसरवी प्रतिप्रजल्पन् मत्पदे लघुः स्वनायिके
 कवृत्तांते निवेदिते तदा कर्णकांतः किमिति शंकीतवती मन्यां प्रति

शे २

नहिन्तुपुर इति निरुवः। यथावा। सीत्कारं शि चयति बणयत्यधरं
तनोति मां च। नागिरिकः किमुलितो नहि नहि सखि हे मुनः पवनः। इ
मर्थप्रयोजनया तथ्य निरुवे उदाहरणं शृ प्रयोजनया या। पनेत्यन
यने स्मरामि सततं नावो नवकुंतले नाले मुद्यति किं करोमि महितैः
किंतो नव द्विन्त्रमैः। इत्तत्त्वप्रवचो नु नाप्यसरुषा निर्निर्जितो रा
धया तत्तत्त्वत्यवेवतः। अवदिशान् क्रिडा विदः पात्रुवः। सर्वमि
दं विषयो तरयो जने उदाहरणं। विषयैकोपि अवस्था नेदेन योजने
यथा। वहंती जारह तांतं पत्यो धृत्तसिस्वी धिया। पतिं बुधा सखित ॥१४॥
तः प्रबुधा स्मृत्य हरयत्। छ। केतवो पक्रुति व्यक्तौ व्यजिहो निरुतेः
पदैः। नियांति स्मरनाराचाः कांता हुं कया त कैतवात्। अत्रासत्य

शि ३

लाजि धायिता कैतवपदेन न इमे की तं कटाक्षः किंतु स्मरनाराचा इत्य
पक्रवः प्रतीयते। रिक्तेषु वारिक यथा पिवनोदरेषु मध्या क्रुतं नितमहा
तपतापतताः। स्केधां तरोष्ठितं दवाग्नि। स्वा छलेन जिह्वां प्रसार्य तरवेज
लमर्थयंते। छ। सं नावजास्या दुस्ते च वस्तु हेतु फलात्मना। उक्तानुक्तास्य
दाद्यात्र सिद्धा सिद्धास्य देपरे। धूमस्तोमंतमः शंके कोका विरहस्यैषां अग्रिमं
॥ लिपंती वतमो गानि वषंता वां जनं न नः। रक्तौ नवां कृ। मृदुलो वि
विदु बिह्वेषां कृव। त्वनमुरवाने ध्यान न पने वैरा यतेशाशा। मधः
किंकुचयो धृत्यैव बहः कनकदामनिः। प्रायो ज्वल्यदेनै कां प्राप्नुतोये
तपस्यति। अन्य धर्म संबंध निमित्तेनायस्यान्यतादात्म्यसं नैवीना
वनमुत्प्रेक्षा। सा च वस्तु हेतु फलात्मनां गोचरत्वेन त्रिविधा। तत्र वस्तु

नः कस्यचिदस्त्वंतरतादात्म्यं संनानास्वरूपेणात्मा उक्तं विषया अतो तं
 अतो हेतुभावेनाफलस्य फलात्मना चोत्प्रेक्षा हेतुत्वेनाफलोत्प्रेक्षा
 त्वेत्वेनाफलोत्प्रेक्षा तत्राद्यास्वरूपोत्प्रेक्षा उक्त विषया अनुक्त विषया
 चेति द्विविधा परे हेतुफलोत्प्रेक्षे सिद्ध विषयतया असिद्ध विषय
 यतया प्रत्येकं द्विविधे। एवं षष्ठा मुत्प्रेक्षाणां धर्मस्तोम मित्यादि
 निक्रमेणोदाहरणानि। राजना मुरवेसर्वत्र विसृमस्य तमसो न
 च दृष्टि प्रतिरोधकत्वादि धर्मसंबंधेन गम्यमानेन निमित्तेन स
 द्यः प्रियविबुद्धिस्तस्य वदेनास्त्रितकोकांगना रुदयगत प्रज्वलि ॥१५॥
 यदिरुहानलधूमस्तोमतादात्म्यं संनानास्वरूपोत्प्रेक्षा। ता
 मसो विषयस्योपादाना उक्त विषया। तमो व्यापनस्य नतः प्रवृत्तिर्न कर्तुं

पर्यंतं सकलसांद्रम
 सिद्धी करणेन निमित्तेन तमः

क-अंग लेपन तादात्म्योत्प्रेक्षा। न प्रवृत्त ॥ आख्यातार्थस्य कर्तुं क्रियोपसर्जनत्वेनाभ्य-
 न्यासं न वादेव हेतोः।

कांजनवर्षण तादात्म्योत्प्रेक्षा। चानुरक्त विषया स्वरूपोत्प्रेक्षा। उत यात्रापि
 विषयस्तस्य तमो व्यापनस्य अनुपादनात्। न च त्रतमो व्यापनेन निमित्तेन लेप-
 कर्तृतादात्म्योत्प्रेक्षा। उत्प्रेक्षा द्वयमिदमुक्त विषयमेवास्त्व
 मैवं। लिपतिवर्षिता त्पारब्धा तयोः कर्तृवाचकत्वेपि नावप्रधाना रब्धा त
 मिति स्मृतेर्वा तर्था क्रियाया एव प्रधानेन तदुपसर्जनत्वेनान्वितस्य
 कर्तृरुत्प्रेक्षा। यतयाऽन्यत्रासंज्ञत्वात्। अतएव तस्योपमाया मुपमा
 नतया अन्वयेऽपि दंडेनाडि निराकृतः। कर्त्ता यद्युपमानं स्यान्न दूतो सौ क्रि
 यापदि। स्वक्रियासाधनव्योनालमन्यशेषे हितुमिति। केचित्तु तमो
 जनसो विषययोस्तत्कर्तृक लेपनवर्षणरूपधर्मोत्प्रेक्षेत्याहुः। तन्मते
 स्वरूपोत्प्रेक्षायां धर्मोत्प्रेक्षाधर्मोत्प्रेक्षाचेत्येतदेविधं दृष्टव्यं। चरणयोः
 न प्रसोक्त पर्यंतं गतं निमित्तमप्यसत्त्वेन निमित्ते नानाजनवर्षण कर्तृतादात्म्य-
 योत्प्रेक्षा चेत्तत्

अनुक्त
 विषयाः

स्वतः सिद्धरक्तिमिव स्फुटो विप्रेक्षणेन हेतुरित्यतोस्तस्य हेतुना वेन सं
 भावना हेतुत्वेत्ता। विच्छेपणस्य विषयस्य सत्वात् सिद्धि विषया। चंद्र
 पद्मविरोधे स्वाभाविकेनायिका वदनकांतिप्रेक्षान हेतुरित्यतः तत्रापि
 हेतुत्वसंभावना हेतुत्वेत्ता। वस्तुतस्तथेष्टायात्र नावादसिद्धिपि
 या। मध्यः स्वयमेव कुचौ धरती न तु कनकदामबंधत्वेन त्वेनाधवसि
 ताया वलित्रयशालिताया बाजादिति मध्यकटुकुचधृतेस्तत्फलत्वे क५
 नोत्वेत्ता सिद्धविषया फलोत्वेत्ता। जनेन स्य जले निमज्जावस्थितेन
 स्वासुतपत्त्वेनाधवसितायाः कामिनीचरणसायुज्यप्राप्तिर्न क॥१६॥
 लमितस्यागमनं न कुसुमाय मोनायास्तत्फलत्वेनोत्वेत्ता मसिद्ध
 विषया फलोत्वेत्ता। अनेनैव क्रमेणोदाहरणोत्तराणि। बाजे उवक्रा

नां अत्र पलाशमुकुलानां वक्रत्वलोहितसंबंधेन वसंतनायक समागतवनस्थली
 बंधी

एविकाशनावाहदुःपलाशान्यतिजैहृतानि। सद्यो वसंते न समाग
 तानां नखस्तता नीववनस्थलीनां रं बंधिसद्यः कृतनखस्ततादात्म्य
 संभावना उक्तविषया स्वरूपत्वेत्ता। सर्वदा हुरणे निमित्तत्वं तसंबंधम
 धोगम्यः। इह तु उपात्त इति जेदः न चि वशा ह्यसादृश्यपरत्वेन प्र
 सिद्धतरत्वा उपमैव स्फुटं लिपता वेत्तदा हुरणे लेपनकर्तृरुपमान
 त्वानहस्यक्रियोपसर्जनत्ववद्विह नखस्ततानामन्योपसर्जनत्वस्योप
 माबाधकस्याभावात्। उच्यते। उपमायत्र कचिच्छितैरपि नखस्त
 तैः सह वक्तुं शक्ततया वसंतनायक समागतवनस्थलीसांबंधेत्वेवि
 शेषणानपेक्षत्वादिरुत उपादानं पलाशकुसुमानां नखस्तततादा
 संभावनायामेव शब्दवस्तुययता तितया। त्वरावतद्विशेषणसाफ

चंद्रस्य प्रथमं

ता

स्यात्। अस्ति च संज्ञावनायामपि वशाद्। हरेति ह्यन्ये वत्तश्च विना
ताति। पिनष्टावतरंगाग्रैः समुद्रः फेनचंदनं। तदादाय करै रितुं लिंपता
वदिगंगनाः। अत्रतरंगाग्रैः फेनचंदनस्य घेरणं पेषणं तयोस्त्रे कृतं।
समुद्राऽऽहति तस्य समुद्रहरे स्तिनां कराणां दिक्षु व्यापनं च समुद्रोपा
त्तफेनचंदनकृततत्त्वेष्वनत्वेनोत्प्रेक्ष्यते। उभयत्र क्रमेण समुद्रांतगतं पूर
फेनचंदनपुंजीभवतं दिशाधत्ति वलिमकरणं च निमित्तफलेन चंद
नघेरणं करव्यापनयोर्विषयोरनुपात्तं शानादनुक्तविषये स्वभू
पोत्प्रेक्षेयिषां तत्त्वानयोः समुद्रघेरणं करव्यापनयोरेव नत्कृत्कणे ॥१७॥
पणलेपनरूपधर्मोत्प्रेक्षेन मते पामहवोदाहरणे धर्मिणि
धर्म्यंतरतादात्म्योत्प्रेक्षा। इह तु धर्मिणि धर्मसंसर्गोत्प्रेक्षेति चेदो

शमितेव

अवगंतव्यः। रात्रौ रवेर्दिवा चंदोरभावो रूपाः सप्रभुः। नमो प्रतापयश
सा सृष्टवान् सततोदितः। रात्रौ रवेर्दिवा चंदोरभावः सन्नपि प्रतापय
३ न शः सर्गं हेतुरितितस्य तद्वत्त्वसंभावना सिद्धविषया हेतुत्वेत्ता।
स्व विवृतानां विषयैव मिश्राः स्वगोसहस्रेणासमंजनानां। गावोपि नेत्रापर
नामधेयास्तेनेदमांधं स्वजुनांधकारैः। अत्र विवस्वता कृतं स्वकिरणै
सहजनलोचनासेदचनयनमसदेवरीं। आवांध्यं प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष
ते इत्यसिद्धविषया हेतुत्वेत्ता। विवस्वतानां विषयैव सरं विधुर्वदयितुं
पयोधेः शंकेयमेणांकमणिं कियंति। पयांसि रोग्धिप्रियविप्रयोगे स
शोककोकानयने कियंति। अत्र चंद्रेण कृतं समुद्रस्य वृंणां सदेवतदा
तेन कृतस्य चंद्रकांतशवणस्य कोकांगनावथ्यावणस्य च फलत्वेनो

५

स्वेत्यत इति सि विषया फलोत्पत्त्या । रथे स्थितानां परिवर्तना यपुरात
 नाना मिव वाहनानां । उत्पत्तिरुमौ लुरगोत्तमानो दिशि प्रतस्तेरविक
 तरस्यो । अत्रोत्तरायणस्याश्वपरिवर्तमानमसदेव फलत्वेनोत्पत्त्या
 इत्यसि विषया फलोत्पत्त्या । एता एवोत्पत्त्या येन कत्वेन परिगणिता
 ५ म्यो नोशहानां प्रयोगे गम्योत्पत्त्या । यथा । त्वत्कीर्तिर्नमणश्रान्ता विवेका
 स्वर्गनिम्नगामिति । अरूपकातिशयोक्तिः स्यान्निर्गार्थार्थवत्त्वान्तः । विषयीक
 पश्यन्ती लोत्पलद्वन्द्वानिः सरंति शिताः शराः । विषयस्वशब्देनोद्भवे स्वने
 विना विषयिवाचकेनैव शब्देन ग्रहणं विषयनिगरणं न सर्वकं विषय ॥१८॥
 स्य विषयिरूपतया ध्यवसानं आह । यन्निश्चयस्तस्मिन् सति रूपकाति
 शयोक्तिः । यथानालोत्पलशरशङ्खानां लोचनयोः कटाक्षानां च ग्रहणं

विषयस्वनिगरणं कत्वा ५

सर्वकं तद्रूपता ध्यवसानं । यथावा । वापाकापि स्फुरति गगने तत्परं स्फुटम् प
 ५ दि द्यासोपानाली मधी गतवती कांचना मैत्रनाली । अत्रेवौ लोत्पल
 तिसुगमो चंदन उन्नदेवोत्तत्रत्यानां सुलभममृतं संनिधानां सुधाशोः
 । अत्रवापादिशब्देनातिप्रवृत्तयो निर्गणः । अत्रातिवायोक्तौ रूपक
 विशेषणं रूपकेदृशितानां विधाना मिरापि संभवोस्तात्पत्तिदेशे
 न प्रदत्तिर्निर्धेतेनात्रापि अने सति शयोक्तिस्तद्रूपतातिशयोक्तिरिति
 द्वैविध्यं । तत्राप्याधिक्यमूनत्वादिविनागश्चेति सर्वमनुसंधेयं । य
 थावा । समावदग्रसैरुपवनचक्रे रैरनुसृतं किं रज्ज्योक्ता मधो
 नवलवलिपाकप्रणयिनी । उपप्राकाराग्रं प्रहृष्टं नयनेतकयमना
 गनाकैवोकोयंगलितरुरिणः । शीतकरिणः । अत्रकोयंगलितरुरिणः

इत्थत्वावसिद्धचंद्राभेदस्ततउत्कर्षश्चिगर्जितः। एवमन्यदशुहना
 यं। यद्यप्यपक्रुतिगर्जत्वं सैव सापक्रवामता। त्वस्त्वेषु सुधाभिराज
 मृन्नां ताः पश्यंति तां विधौ। अत्र त्वक्त्तिमौ माधुर्यमिवामृतमि
 त्यतिशयोक्तिः। चंद्रमंडलमध्यस्थममृतं न नवतीत्यपक्रुतिगर्जा
 यथावा। मुक्ताविष्णुममंतरामधुरसः पुष्पं परं श्वर्हं प्राप्तेयद्युति
 मंडलेखलुतयोरेकासिकानां वि। तच्चोदं च तिशंयन्तं द्विपुनः
 श्वचित्तात्पर्यंतरेतानां मानि विकल्पयंति। तस्मैयेषां न सादृका
 यथे। अत्राधरस एवमधुरस इत्याद्यतिशयोक्तिपुष्परसो मधुरा १२॥
 रसो न नवतीत्याद्यपक्रुतिगर्जा। अलंकारसर्वस्वत्वात् त्वस्वरूपो
 विज्ञायां सापक्रवत्वमुदाहृतं। गता सुतारं मिषं दृष्ट्वा नेन सत्तं नम
 ति घ.

पौरविज्ञासिनापु। यत्रो ध्वसत्फेनतति धलेन मुक्तादृहासेव विज्ञा
 नति। तिसिप्रौ। ततस्त्वियानत्रनेदः। यत्तत्र उदापक्रुतिगर्जत्वं यत्र फेन
 ततित्वं अपक्रुतं तत्रैव अदृहासेत्येच्छणादिहेतुपयस्तापक्रुति
 गर्जत्वं इमं उल्लासोपक्रुतस्यामृतादेः सूक्त्यादिपुनर्विशानादिदं
 चपयस्तापक्रुतिगर्जत्वमुत्प्रेक्षायामपि संभवति। तत्र त्वस्वरूपो
 ज्ञायां यथा। जानेति रागादिदमेव विबिंबं विबिंबस्य च यत्कर्मितो धरत्वं
 त्वं। द्वयोर्विशेषावगमेऽहमाणां नाम्नि च नूदनयोजनानां। अत्र प्र
 सिद्धफले विबिंबतामक्रुत्यातिग्रागेण निमित्तेन मदयंसा अधरेतउत्प्रे
 क्षापयस्तापक्रुतिगर्जा हेतुत्वे ज्ञायास्तज्जत्वं प्राप्तिरिति। हेतुत्वे
 लोदाहुराण एव दृश्यते। तत्र धंधकारे बांध्यहेतुत्वमपक्रुतान्यत्र नि

वे शितां फलोत्प्रेक्षायां यथा। रवितसोगजः पञ्चान्तकृत्वा न बाधितुं
 ध्रुवं। सरोविशतिनस्तातुं गजस्नानं हितिः फलं। अत्र गजरसः प्रवे
 शनं प्रति फले स्नाने फलमपक्रुत्वा उच्यते बाधेतन्निवे शितं। अल
 मनया प्रसक्तानुसक्त्या प्ररुमनुसरामः। ७। नेदकातिशयोक्ति
 कृतस्यैवान्यत्र वर्णनं। अन्यदेवास्यगोत्रायमन्यदेवं महीहापतेः
 । अत्र कलोकप्रसिद्धगोत्राय घृते देपिते दोषवर्णितयथावा। अन्य
 यं रूपसंपत्तिरन्यवैदग्ध्यधोरणा। नैषानलिनपत्राही सृष्टिः या
 साधारणा विधेः। ७। संबन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पनोसौ ॥२०॥
 धायाणि पुरस्यास्य सृष्टौ तिविधुमंडलं यथावा। कतिपयदिनस्यैः
 स्रयं प्रयायात्कनकगिरिः कृतवासरान्नानः। इति मुदमुप

यातिचक्रवाकावितरणशालिनिवारकप्रदेवे। अत्र चक्रवाक्याः
 स्यस्ति मयकारकमहामेरुस्रयसंजावनाप्रयुक्तसंतोषासंबन्धे
 पितसंबन्धो वर्णितः। ७। योगेययोगः संबन्धातिशयोक्तिरित्यति।
 स्वयिरातरिराजं प्रत्यर्जमानादियामहे। अत्र स्वर्गमेषाव
 रसंबन्धे तदसंबन्धो वर्णितः। यथावा। अनयोरनघांगिस्तनयो
 नृणां योः। अवकाशेन पयसिस्तवबाहुतांतरे। अक्रमा ७। ६
 तिशयोक्तिः स्यात्सहते हेतुकार्ययोः। अलिगंति समदेवज्यां
 ताश्च पराश्चते। अत्र यत्तमौ योश्चिरसंधानंतरानामेव शत्रवस्त्रितौ
 पंतनि। इति हेतुकार्ययोः सहत्ववर्णितं यथावा। मुंचति मुंचति कोशो भ
 जति भजति प्रकंपमरिव गिरिः सुमीरवीरस्वके नैत्यजति जत्यतिहमामा

शु। अत्र खरुस्य कोशत्यागादिकाल एव रिश्रणं धनं त्यागादिवर्ति
 ॥ ७ ॥ चपलातिशयोक्तिस्तु काये हेतुप्रसक्तिजे । यास्यामीत्युदितेन
 न्यावज्यो न वक्ष्मि का । अत्र नायकत्रवासप्रसक्तिमात्रेण योजि
 तोतिकाश्च श्यं कार्यमुखेन दर्शितं । यथावा । आदातुं सत्तदीक्षिते
 पिकुमुमेरुस्ताग्रमालोहितं जाक्षारं जनवान्तरियापिसरुसारक्तं तलं
 पादयोः । अंगानामनुलेपनस्मरणमप्यत्यंतरवेदावरुं ताधीरदृशः
 किमन्यदलकामोरोपि नारायते । यथावा । यामिनयामीति धवेव द
 तिपुरस्तात्क्षणे तन्वाः गलितानि पुरोवत्तयान्ययराणि पुरोद
 जितानि । ७ । अत्यंततिशयोक्तिस्तु सौवर्पियमिति क्रमे । अग्रे मानो ग
 तः पश्चादनुनीतप्रियेण सा । यथावा । कवीणां प्राणमास्तन्रप्रथमत

रमेवांगनभुवःस्वल्पज्ञेयसंगकुलकरिकरामोदमधुरः। अमीपश्चा
त्तेषांमुपरिपतितारुद्रपतेःकटाक्षाःक्षीरोदप्रसरदुरुवीचीसहचराः
एतास्त्रिस्तोत्रपतिशयोक्तयःकार्यशैल्युप्रत्यायनाथगिष्ठ। वएपनिमि
मितरेषांचाधमैकिंतुल्ययोगिता। संकुचंतिसरोजानिस्त्वेरिणीवद
नानिचात्वदंगमादवेहृष्टेकस्यचित्तेनभासते। माजतीशशभृत्तले
रवाकदलीनांकठोरता। प्रस्कृतानामप्रस्कृतानांवागुणक्रियास्तु
पैकधर्मान्वयस्तुल्ययोगिता। संकुचतीत्यर्द्धप्रस्कृततुल्ययोगिताया
मुदाहरणं। तत्रप्रस्कृतंजोदयकार्यतयावर्णनीयानांसरोजानां
प्रकाशरूपीरुस्त्वेरिणीवदनानांचसंकोचरूपैकक्रियान्वयोदशि
तः। उत्तरश्लोकेनयिकासौकुमार्यवर्णिप्रस्कृतेअवर्णनीयानांमा

लयादीनां कठोरता रूपैकगुणान्वयः। यथावा। संजातपत्रप्रकराणि ता
 निसमुद्भूतिस्फुटपादलत्वं। विकस्वराण्यर्ककराणि नशादिना निप
 नानि च वृद्धिमायुः। नागेंद्रस्तस्त्वचिकर्कशत्वादेकोत्पद्योत्यात्कद ३
 लीविशेषाभातधूपितोकेपरिणहिरूपंजातास्तस्त्वेतिपमानवाद्याः।
 अत्रग्रीमवर्णनैतदीयत्वेनप्रस्तुतानांदिनानां पञ्चम्रानां चैकक्रि
 यान्वयः। उरुवर्णनेऽप्रस्तुतानां करिकराणां कदलीनां चैकक्रियान्वयः गुण
 यः। ७। हिताहितेवृत्तितौल्यमपरातुल्ययोगिता। प्रदीयतेपराभूति
 मित्रशात्रवयोस्त्वया। अत्रहिताहितयोर्मित्रशात्रवयोरुक्तसम्भूति २२
 रानस्यपराभवदानस्यचक्षुषेणभेदाध्यवसायाद्वृत्तितौल्यं। यथा
 वायश्चनिबं परशुनायश्चैनमधसपिपा। यश्चैनंगंधमाल्याभांस

र्वत्यकदुरेवयः। अत्रवृत्तिसिंचतिअर्चत्यध्याहारैर्वक्याभ्यस्त
 निप्ररणायाति। पूर्वोदाहरणंस्तुतिपर्यवसायिइदंनिदापर्यवसा
 यातिनेदः। इयंसस्वतीकंठाजरणाक्तातुल्ययोगिता। ७। गुणोक्त
 हैःसमीकृत्यवचोन्यातुल्ययोगिता। लोकपालोयमःपाशाश्र
 दःशक्रोत्तवानपि। अत्रवर्णनायोराजाशक्रादिनिलेकिपाल
 त्वेनसमीकृतः। यथावा। संगतानिमृगाक्षिणांतडिदिलसिता
 न्यपि। रुणद्वयंनतिष्ठंतिवनारह्वात्यपिस्वयं। स्वत्रिस्तुतिरि
 हुनिदा। इयंकाव्यादरेदिरिता। इमांतुल्ययोगितांसिद्धिरिको
 चिद्यवजकुः। यदाहजयदेवः। सिद्धिर्वास्वातेषुचेन्नामकार्क
 तेतुल्यतोक्तये। युवावेरुचिरमातोत्वबलैर्जलधिजलैरिति।
 मे

मतांतरेषु अत्र वक्ष्यमाणं दीपकमेव । वदंति वार्या वार्यानां
 धर्मैक्यं दीपकं बुधाः । मदेन जातिकलनः प्रतापेन महोपतिः
 प्रस्तुता प्रस्तुतानामेक धर्मन्वि यो दीपकः । यथाराजकलन
 योः प्रस्तुता प्रस्तुतो जनि क्रियान्वयः । यथा वामणिं शाणो ध्व
 षः समरविजया हेति हलितो मदत्ताणो नागः शरदि सरिदाश्व
 नपुलिना कलाशेषश्चंद्रः सुरतमृदिता बालवनिता तनिम्ना
 शो जंते गलित वितवाश्वा यिषु नृपाः । अत्र प्रस्तुतानां नृपा
 णां अत्र प्रस्तुतानां मण्यदा नां च शो नैक धर्मन्वि यः । प्रस्तुतै ॥२३॥
 कनिष्ठः समानो धर्मसंगो हन्यत्रोपरोति । आसादाय मारो
 पितो दीप इव रथ्या यामिति दीपसादृश्या दीपकः । सै ज्ञायो च
 क२

क२
 तिश्वाये प्रत्ययः । यद्यपि सुवर्णपुष्पांष्टयि वा चिन्वति पुरुषास्त्रयः ।
 क्षरश्चरुत विद्यश्च यश्च जानाति सै विनु मित्रैत्यत्र प्रस्तुता प्रस्तुतानां
 युगपद् धर्मन्वि यः प्रतिनाति । मदेन जातिकलन इत्यत्रा प्रस्तुतस्यै
 व प्रथमान्वयः । तथापि प्रासंगिकं त्वं न हीयते । वस्तुगत्या प्रस्तुतो दे
 शेन प्रवृत्तस्यैव वानि स्या प्रस्तुतेष्वन्वयात् । न ही हि दीपक स्य र
 थ्या आसादयो युगपदुपकारकत्वेन नामात्रार्थे अपितस्य रूपस्या
 तिथित्यः प्रथमपरिवेर्षेण च प्रासंगिकं त्वं हीयते । तुल्ययोगितायां
 त्वेकं प्रस्तुतमन्यद् प्रस्तुतमिति विशेषाग्रहात् । सर्वे द्वे शो नैव धर्मो
 क्तिरिति विशेषः । अयं चानयो रपरो विशेषः । उभयोरुपमात्वं कार
 स्य गम्यत्वं विशेषेण च प्रस्तुतमुपमानं प्रस्तुतमुपमेयमिति व्य

वर् २

वस्थित उपमानोपमेयभावः। तत्र तु विशेषाग्रहणादधिकोऽस्य
 ति। ७। त्रिविधं दापकावृत्तौ प्रवेदावृत्तिदापकावृत्त्यं बुद्धमात्रेय
 षष्ठ्येषा च शर्वरी। उन्मीलंति कदंबानि स्फटंतिकुं जाडुमाः। मा ८३
 दंतिकात्तकास्तृष्णामाद्यं ति च शिखावलाः। दापस्यानेकोपकारस्त
 मतया दापकं स्थानी। यपदस्य अयस्य वा ज्ञानये विआवृत्तौ त्रि
 विधमावृत्तिदापकं। क्रमेणाद्विजयेणोदाहरणानि दर्शितानि। यथा
 वा। उत्कंठयति मे वानां मालावर्गं कलापिनां। यूनां चोत्कंठयत्यर्थ
 मानसं मकरध्वजः। शमयति जलधरधारा चातक्युनां वृषं चिरौ ॥ २४ ॥
 पनतां। हृषयति च वधू लोचनजलधाराकां मिनां प्रवास रुचिं।
 वदनेनानिर्जितं तव नीलायते चंद्रविभं मं बुधरो। अरविंदमपि

च १

च सुंदरिनिनीयते यथा प्रसादरे। एवं चावृत्तौ प्रस्तुता प्रस्तुतो म
 यविषयो त्वाभावे पिदापकायापत्तिमात्रेण दापकव्यपदेशः। ७।
 वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमामता। तापेन न जातते सरः सर
 आपेन राजते। यत्र उपमानोपमेयवाक्ययोरेकः सामानो धर्मः दृ
 थद्विदिश्यते। सा प्रतिवस्तूपमामता। प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थमु
 पमासमानधर्मो यस्यामिति कृपतेः यथात्रैव राजते न जातते इत्ये
 क एव धर्म उमानोपमेयवाक्ययोः दृष्टकृत्तिनपदाभ्यां तिर्दिष्टः। य
 थावा। स्थिराशौली गुणवतां खलबुध्या न बाध्यते। रजदापस्य हि शि
 खावात्यायापिनना ॥ यथावा। तवामृतस्यं हि निपादपंकजे
 निवेशितात्मा कथमन्यदिष्ट ॥ स्थितेरविंदेमकरंदनिर्जरै मधुब्र

श्यते ति १

तोनेचुरकं हिवी सते। अत्रयद्यपि उपमेयवाकोऽनिधाय पमान
वाकोऽत्रावेति धर्मज्ञेदः प्रतिज्ञाति। तथापि वीक्षामात्रस्यावर्क
नीयस्य प्रतिषेधानर्हत्वा रिधा सर्वकवात्ता प्रतिषेधो यमनिष्ठा
पर्यवसित एवेति धर्मैक्यानुसंबंधेयं। अथ दृष्टिः प्रस्तुतानां वा प्रति
ववस्तूपमानु प्रस्तुतानां प्रस्तुतानां मिति विशेषः। अयंचा परो वि
शेषः। आहृतिदापकं वैधर्म्येण संज्ञवति। प्रतिवस्तूपमानु वैध
र्म्येणापि दृश्यते। यथा विद्वानेव विजानाति विद्वज्जन परिश्रमां न
हिकस्तूरिकामोदं बंध्या विजानाति गुर्वी प्रसववेदनां। यथा वा यदि ॥२५॥
संतिगुणाः पुंसां विकसंते वते स्वयं न हि स्तूरिकामोदं शपथेन
विभाव्यते। ७। चेत्तु विवंप्रति विवंबं दृष्टं तत्तदलं हतिः। त्वमेव

५ नीलां
पुंजगत

परिणेतुं यदबुधो जनः सेवितः। अत्राबुधजनसेवाया अर एपरो दना
दानां च यत्तन्मामैकारोपः। सर्वत्रैकवाक्यार्थे एकस्यैकारोपोऽत्र
तु अनेकेषु कत्रैकारोप इति नेदः। ७। पदार्थदृष्टि मध्ये केवदं स्य
न्यां निदर्शनां। त्वन्नेत्रयुगलं धत्ते ला लां नीलां बुजन्मने। अत्रनेत्रयुध
गले जीला पदा यतिपो निदर्शना। यथा वा। वियोगे गौ उ नारी
णां योगे उ तलपां मिमा। अहश्यत सखजरी मंजरा गजरी पुषु।
सर्वस्मिन्नुदाहरणे उपमेये उपमान धर्मरिोपः। इह तु उपमा
ने उपमेय धर्मरिोप इति नेदः। उत्र यत्राप्यन्य धर्मस्यान्यत्रासं
त्तवेन तस्यैव धर्मरिोपादौ पर्यवसानं तुल्यं। इयं पदार्थदृ
ष्टि निदर्शना। ललितोपमेति जयदेवेन बाह्यता। यद्यपि वियोगे

गोडनाराणमिति श्लोकः। प्राचीनैव क्वार्थवृत्तिनिदर्शनायामुद्वे-
 हाकृतस्तथापि विशिष्टयोर्धर्मयोरैक्यारोपो वाक्यार्थवृत्तिनि-
 दर्शना। उपमानोपमेययोरन्यतरस्मिन्नन्यतरधर्मरूपः। पदार्थ-
 वृत्तिनिदर्शनेति। व्यवस्थामाश्रित्यास्मानिरयमिहोदाकृतः। एवं
 च त्वयिसति शिवदातयस्मिदन्त्यर्थितानामितरमनुसरामोदश-
 यंतोर्थिषु। चरमचरणधत्तैर्द्विहं दोषधुक्कामाकरनमनु-
 सरावमः कामधेनोस्तिनायां। दोन्यांतितीर्णुरस्यधिनुषुषुस्ते
 गुणएवं इत्यादिषु वाक्येनावेति वाक्यार्थवृत्तिरेव निदर्श- २७
 ना। विशिष्टयोरैक्यारोपसत्त्वात्। वाक्यार्थयोः सदृशयोरिति
 लक्षणवाक्ये वाक्यार्थशब्देन विव प्रतिविबन्तावाप्यन्तवस्तुवि-

कीर्तिः प्रत्यर्थिभिः सह। यथावा। छायासश्रयते तलं विटपिनां श्रान्तेव
 पांथैः समं मूलं यातिसरोजलस्य जडताम्बानेव मीनैः सह। आचाम-
 त्यहिमांशुदीधितिरपस्तप्तेव लोकैः समं निद्रागर्भं सह प्रविशति
 क्तांतेव कांताजनैः। जनरंजन इत्युक्तेरनेन साधु विहरांबुराशे वि-
 त्यादो न सहोक्तिरलंकारः। विनोक्तिश्चेद्विना किंचित्प्रस्तुतं ह
 नमुच्यते। विघाट्टघापिसावघाविनाविनयसंपदं। यथावा। यश्च
 रामं न पश्येत्तु यंचरामो न पश्यति। निंदितः स जवे श्लोके स्वाभ्युत्था-
 प्येवं विगर्हितः। अत्र रामदर्शनं विना हीनत्वं विना शस्त्रमंतरेणैव दर्शितं।
 तच्चेत्किंचिद्विनारम्यं विनोक्तिः सापेक्षकथ्यते। विनारवजैर्विना विनि-
 त्येधाराजैर्जनवतः सभा। यथावा। आर्तिर्नृते शशिनितमसामुच्य-

मानेवरात्रिनैशस्याच्चिह्नं नरु। इव खिन्ननूयिष्ठधूमा। मोहेनांतवर्
 तनुरियंतव्यतेमुक्तगंगारोधपतनकलुषाष्टकृतीवप्रसारं॥ अत्रतमः प्र
 नृतिनां विनातिशारीनां रम्यत्वं विनाशदमंतरेण दशितं। समासोक्तिः
 परिस्फूर्तिप्रस्तुते प्रस्तुतस्य च। रा-अयमैशानुरवपशपरक्तकं वतिचंद्र
 माः। यच्च प्रस्तुतवृत्तांतैव एवमाने विशेषणसाम्यबुद्ध्यादप्रस्तुतवृत्तांत
 स्पपरिस्फूर्तिरित्यत्र समासोक्तिरलंकारः। समासेन सक्षेपेण प्रस्तुता प्रस्तुत
 वृत्तांतयोर्वचनात्। उदाहरणमयमैशानुरिति। अत्रचंद्रस्य हि प्राचीप्रारंभसंबधन
 हणे उदयेव एवमाने मुखशशस्पर्शप्रारंभवदनसाधारण्यात्। रक्तशस्या रूप
 कामुकसाधारण्यात्। चंद्रतास्य प्रस्तुतार्थे संबंधमात्रपरस्य शक्त्या
 र्थंतरसाधारण्याच्च। चंद्रमशङ्कतपुष्पिगत्वेन ऐंद्रिशद्विस्तृतत्वात्।

३१

कीर्तिमान् राजन् विधुरेव हि कांतिमान्। यत्रोपमानोपमेययो
 र्वक्ष्ययोर्तितावेव धर्मो विवप्रतिविंबतावेन निर्दिष्टो तत्रौदृष्टा
 तः। त्वमेव कांतिमानि सत्र कांति कांसी विवप्रतिविंबतावः। यथा
 वा। कामं नृपाः संति सरस्वतो न्येराजन्वती माक्रनेन नृमि। न
 रुत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्यता चंद्रमसैवरात्रिः। यथावा। दे
 वीवाचमुपासते हिवरुवः। सारंतु सारस्वतं जानीते निरुत्तरमतराम
 सोयुक्तकुलकिंशो मुरारिकविः। अश्विलंघित एववानर नृपतेः
 किं तस्य गं नारतामापातालनिमग्नपीवरवपुजतिमं पाचलः। न ना
 चत्रोपमानोपमेयवाक्यार्थयोः ज्ञानमेक एव धर्म इति प्रतिवस्तुप
 मायुक्तामैव। अचेतने मं पाचले ज्ञानस्य बाधितत्वेन तत्रजाताना

म्यतेत्यादिनिर्देशनोदाहरणे दाहृष्टेणं दादीनामानंदकर
 त्वादिवात्र विशेषणयोर्विप्रतिबिंबजावो यत्रचविषय भाग २
 विषयिविशेषणानां परस्य सादृश्येन विप्रतिबिंबजावोस्ति
 ज्योत्स्नाजस्मबुरणधबलाविचनीतारकास्तीन्यंतद्वान्व्य
 सनरसिकारात्रिकापालिकीयां दीपादी पञ्चमतिदधनीचं
 दमुद्राकपोलेन्यस्तसिद्धांजनपरिमलंलाभनस्यल्लेनेतिसा
 वयवरूपकोदाहरणं। तत्रापिविषयविषयिणोस्तद्विशेष
 णानांचप्रत्येकमेवेक्यारोपः। ननुज्योत्स्नाविशिष्टरात्रिरूप २८
 विषयस्यनस्माद्विशिष्टकपालीकिरूपविषयिणश्चविशि
 ष्टरूपेणैक्यारोपोस्ति। तस्माज्जसेवामनुष्याणामसिधा

रावलेहूनमित्यादावपिवाक्यार्थद्विनिर्देशनेति युक्तं। मतांतरेत्विह
 परार्थद्वयैवनिर्देशनित्यानां। ७। अयंरां बोधनां प्राहुः क्रिययां स
 सरथयोः। नश्येदाजविरोधीति स्म। एतच्चोदयेतमः। उदयन्नेष्वेव
 सविनायमेवपयतिश्रियां विनावयन्समृद्धिनां फलंसुहृदनु
 ग्रहं। कस्यचित्किंचिक्रियाविशिष्टस्य स्वक्रियया परान्प्रत्यक्षस
 ५३ तः सतो वा र्थस्य बोधयन्निबध्यते। तदपरान्निर्देशनामाहुः। असदर्थ
 बोधने उत्तरार्द्धमुदाहरणं। तत्रनश्येदिति बोधयदितिवक्तव्ये बोध
 यदित्यस्यगम्यमानत्वादप्रयोगः। ततश्चराज्ञाचंद्रेणसहविरुध्यना
 राक्रिययाविशिष्टतमः। स्वकीययादृष्टांततया नोपेवंराजवि
 रुद्धश्चेन्नश्येदित्यनिष्ठपयविसाधिनमर्थबोधयदेवनष्टमितिर्व
 नाशक्रियया २

धनादसर्वार्थनिदर्शनात्तथोत्तरश्लोके सवितास्त्रोदयसमयमेव प
 नेषु जलस्त्रीमादधानस्तथापि जलस्याधानक्रियया परान्प्रतिस
 मृद्धीनां फलसु दूदनुग्रह एवेति श्रेयस्करमर्थबोधयन्ति निबद्ध
 निसदर्थनिदर्शनात्तथावा। उन्नतपदमवाप्पयोजघुर्लनैव स
 पतेदिति ब्रुवन्। शैलशेखरवराणां तः पृथक् जलश्रवा रुमा रुतध्रुतः
 पतत्यधः। अत्र गिरिशिखरगतो वृष्टिर्बिंदुगणैर्मंदमारुतमात्रेणा
 पिकं पितः। पतन्मूलघोरुन्नतपदप्राप्तिः। पतनहेतुरिति असदर्थ
 संबोधयन्निबिद्ध इत्यसदर्थनिदर्शनात्। इदमलिपेद्धत्तेयोदेव ॥२६॥
 रविमागतं। सताकायातिथेयातिबोधयन्गृहेधिनिब्रूयत्तसमा
 गतरविं शिरसा संभावयन्नुदयाचलः स्वनिष्ठया विधानक्रि

६२

बोधयन्निबिद्ध इति सदर्थनिदर्शनात्। अत्र केचिद्व्याख्यार्थवृत्तिपक्षार्थवृत्तिनिदर्शनात्

यथा समागतानां सतामेवं गृहमेधिजिरातिथ्यं कार्यमिति सदर्थ
 श्रुत्यादयः संज्ञवदस्तु संबन्धनिबन्धनेति। तृतीया उ संज्ञवत्केदे
 संबन्धनिबन्धनेति च व्यवहरंति। तथा ह्यद्यनिदर्शनायां वाक्यार्थ
 योरेकमसंज्ञवत्तयोः साम्ये पर्यवस्यति। द्वितीय निदर्शनायाम
 पि अन्यधन्यत्रा संज्ञवनधर्मिणोः साम्ये पर्यवस्यति। बोधयन्गृहमे
 धिन इत्यादौ हि कारिणो गिरिध्यापयतीति वत्। समर्थचिरणो लिच अ
 याग। तथा च। यथा कारिणो गिरिः शीतायनयने बहून्समर्थान् करोति। ए
 संबर्ह्यमानः पर्वतः स्वयमुपमानतावेन गृहमेधिन उक्तबोधनसमर्थनि
 नूकर्तुं समते। यथा यं पर्वतः समागतं रविं शिरसा संभावयति। एवं गृह
 मेधिः समागतं सतं समुचितं प्रजया संभावयेदिति। अतः संज्ञवति बो

धनसंबंध इति । ४ । व्यतिरेको विशेषश्चेत्पमानोपमेययोः । शैवा
 ह्योन्नताः संतः किंतु प्रकृतिकोमलाः । अयमुपमेयाधिक्यप
 यविसाया व्यतिरेकः । यथावा पध्वतः कल्पतरोरेष विशेषः । क
 रस्यते वारं । नृपयतिकर्णमिकोः परस्मैकांतिरस्करुते । तन्यन
 वपयविसायी । यथा । रक्तत्वेन वपश्च वैरहमपि स्नायैः प्रियाया गुणे
 स्त्वाभायांति शिली मुरवाः स्मरधनुर्मुक्तास्तथामामपि । कर्ता पादत
 ताहतिस्तवमुदेत इन्ममाप्पावयोः सर्वं तु ल्पमशोककेवलमहं धा
 त्रासशोकः कृतः । अनुभवपयविसायी यथा । दृढतरनिबध्नमुदेष्टे
 कोशनिषण्णस्य सहजमलिनस्य । तपणस्य तपाणस्य केवलमाकार
 तोनेदः । ५ । सहोक्तिः सहभावश्चेत्तासते जनरंजनो दिगंतमगमनस्य

३०

ज २ स्त १

लिंगत्वेन तत्प्रतिपाद्ये संबंधित्वेन चोपस्कृतासरस्यैव नितासक्तपु
 रुषवृत्तांतः प्रतीयते । यथावा । व्यावैत्कुचनारमाज्जोलकचं व्याजोलता
 रावलि प्रेरवकुंदलशोभिगंडयुगलं प्रस्वेदिवक्रांबुजं । शश्वदुत्तकरप्रहा
 रमधिकश्चां सरसादेतया यस्मात्कंडकसादरं सुनगया संसेवसेतक
 ती । अत्र कंडकवृत्तांतवर्णमानेमावलात्कुचनारमित्यादिक्रियाविशेष
 णसाम्यात् विपरीतरत्नासक्तनायकवृत्तांतः प्रतीयते सर्वत्र विशेषण
 निश्चिष्टाणि । इह तु साधारणानातिनेदः । सारूप्यादपि समासोक्ति
 र्विपत्ते । यथा । पुरायत्रस्तोतपुलिनमधुना तत्रसरितां विपयसिमातो
 धनविरलजावः सितिरुहां । बहोर्दृष्टं कालादपरमिव मन्येव न मिदं
 निवेशः । शैलानां तदिदमिति बुद्धिं दृढयति । अत्र वनवनेण प्रकृतं त

साकृत्प्राक्तुं विबुधनसंतानादि समुद्रसमृद्धिविपर्यासंप्राप्तस्य
 तस्य माश्रयस्य ग्रामनगरादेर्हन्तांतः प्रतीयते। अत्र च विशेष
 एव सामान्या साकृत्प्राक्तुं द्रष्टव्यं तद्वन्तांतः प्रत्यायनं तत्प्रसक्त
 ते विशेष्ये तस्मात्समा रोपार्थं सर्वथैव प्रसक्तान्वयं यिनः कवि सं
 रंज गोचरत्वात् योगात्। ततश्च समासोक्तावप्रसक्ततव्यवहार
 समासोपश्रुताहेतुर्ननु रूपक इव प्रसक्ततेऽप्रसक्तै रूपसमा
 रोप्यस्ति। मुखचंद्र इत्यत्र मुखे चंद्रत्वा रोपहेतुर्ननु चंद्रशब्दसमन्वि
 व्यावहारवप्रसक्तश्च बतित्त्वं इमा इत्यादि समासोक्त्यदाहुरण
 चंद्रादौ ज्ञारत्वाद्यारोपहेतोस्तद्वाचकपदमै समन्वि व्याहार
 स्यात्तावात्॥ निरीक्ष्य विद्वन्मन्यैः पयोदो मुखं निशायामनि

३२

सारिकायाः। धारानिपातैः सह किं नुवांश्चैतश्चंद्रो मये। स्यात्तत्तरं रासेत्याद्ये
 कदेशविवर्तिरूपकोदाहुरण इव प्रसक्ततेऽप्रसक्तत रूपगमकस्याप्यनावा
 त्। तत्र हि विद्वन्मन्यै रित्यत्र निरीक्षणानुगुण्याऽन्तरपदार्थप्रधानम
 र्वयंसकादि समासना व्यवस्थिता। उत्तरपदार्थं न नयनान्वयानुरोधा
 त्पयोदे अनुक्तमपि इदं पुरुषत्वरूपं गम्यमुपगम्यते। न चेत्तथानि
 रीक्षणवत्। त्वय्यागते किमिवेपत एष सिंधुरिति श्लोके सेतुस्तत्तादिव
 प्रसक्ततसाधारणवृत्तांत उपात्तोस्ति स्ति। नापि शिष्टसाधारणादि विशेष
 एव समर्पितयोः प्रसक्तता प्रसक्ततवृत्तांतं वृत्तांतयोः प्रसक्ततवृत्तांतस्य विद्व
 न्नयनवत्प्रधान्यमास्ति येन तदनुरोधान्त्वसंसेतुमंथत्तादित्यत्रेवानुक्त
 मप्यप्रसक्तत रूपसमो रोपमन्वयपगमै म्भे म। तस्माद्विशेषणसम

पिता प्रस्तुतव्यवहारसमारोपमात्रमिह चारुता हेतुः। यद्यपि प्रस्तु-
 ता प्रस्तुतवृत्तांतयोरिह शिष्टसाधारणविशेषणयोर्निर्णयपक्षोपात्त-
 विशेषणयोरिव विशेषणैव साक्षादप्ययादस्ति समर्था प्रोक्त्या। तथा
 अप्यप्रस्तुतवृत्तांतानुरोधान्न प्रस्तुतैः प्रस्तुतरूपसमारोपों जीका-
 र्यः। यथा हि प्रस्तुतविशेषणस्त्यप्रस्तुतवृत्तांतस्यान्वययोग्यता।
 तथैवाप्रस्तुतेपिराजादौ चास्ति प्रस्तुतवृत्तांतस्यान्वययोग्यता। एवं
 च समप्रधानयोः प्रस्तुता प्रस्तुतवृत्तांतयोरन्यतरस्यावश्यमारोप-
 र्गम्यगंतव्यश्चेत्त एव प्रस्तुतैः प्रस्तुतवृत्तांतस्यारोपश्चारुता हेतुरिति
 युक्तं। ननु विसति विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्ये समारोपः किं ३३
 विशेषणानां साम्येन यत्र प्रस्तुतवर्तिनां। अप्रस्तुतस्य गम्यत्वं सा-

समासोक्तिरिष्यतेत्यादीनि प्राचीनानां समासोत्पत्तयानि न संग-
 रन्। प्रस्तुतैः शिष्टसाधारणरूपविशेषणसमर्पितानुरागप्र-
 वक्तव्यं ननु वृत्तांतप्रस्तुतवृत्तांतसमापमात्रचारुता हेतुत्वात् न प-
 रमेन विशेषणसाम्यस्तत्कामुक्ताद्यप्रस्तुतधर्मिभ्यंजनानपेक्ष-
 णादिति चेत्। उच्यते स्वरूपतोऽप्रस्तुतवृत्तांतस्यारोपो चारुता
 हेतुः। किं त्वप्रस्तुतकामुक्तादिसंबंधत्वेनोपगम्यमानस्य तस्यारो-
 पः। तथा न तस्यैव रसानुगुणत्वात्। न च तावदवगमे विशेषण-
 दानां सामर्थ्यमस्ति। अतश्चेष्टादिमहिम्ना विशेषणपदैस्वरूपतः
 समर्पितो नवचुनचुंबनादिना तसंबंधिनि का मुक्तादिवर्तिव्यक्तेषु न
 स्तदायत्वनुसंधानं। तत्र न वाति। यथा स्वरूपतो दृष्टेन राजाश्वादि

नातसंबंधिनिराज्ञादौस्मारिते पुनश्चादौ तदीयत्वानुसंधानंतदा
 दिति। विशेषणसाम्येनवाचोपस्कारकस्याप्रस्तुतं जनस्यस्त्यपेक्षा।
 अतएवस्तिष्ठविशेषणायामिवसाधारणविशेषणायामप्यप्रस्तुत
 अवहारसमारोपइत्येववाचीनानांप्रवादः। कंडुकेष्यावलाकुचन
 रत्नादिविशिष्टवनितासेमत्वस्यकामुकसं। बांधित्वेनैवसमारोपण
 यत्वात्। किंचसारूप्यनिबंधत्वेनोदाहरतायांसमावप्रस्तुतवृत्त
 तस्याशंस्यस्याप्रस्तुतवृत्तांतरूपेणैवगम्यतयातेनरूपेणतत्रस
 मारोपेसिद्धेयत्रापितपैवयुक्तमितियुक्तमेववाचीनानांलक्षण
 मितिनावनायं। अलंकारुपरिकरः साजिवायेविशेषणे। सुधां ३४
 श्रुतलितोत्तंसस्तापहरतुवःशिवः॥ अत्रसुधांश्रुतलितोत्तंस

निविशेषणं तापहरणसामर्थ्याजिप्रायगर्जं। यथावा। तवत्प्रसादात्कु
 सुमायुधोपि सहायमेकंमधुमेवलक्ष्मा॥ ऊर्यंहिरस्यापिपिनाकपाण
 द्विर्यच्चतिकेममध्विनो न्यो। अत्रपिनाकपाणेरितिहरविशेषणं
 सुमायुधइतिअर्थलज्याहमर्थविशेषणंचसारासारायुधत्वाजिप्राय
 गर्जं। यथावा। सर्वाश्रुविनिधानस्यास्तत्तप्तस्यविनाशिनः। शरीरस्यापि
 तत्तेमूलापापानिऊर्वते। अत्रशरीरविशेषणानितस्यहेयत्वेनासं
 रक्षणीयगर्जाणि। यथावा। व्यासंनैकतयास्त्रितंश्रुतिगणंजन्मीनवत्
 कतोनाजौनाजवमचकतस्यसुमहज्जाप्यंनवानाषिपि। चित्रार्थनिवृ
 हत्कथामचकथंसुत्रास्तिनासंगुरुदेवत्वश्रुण्वंदवर्णनमहंकर्तुं
 कथंशक्नुयां। अत्रश्रुतिगणंनव्यासमित्यादीनिविशेषणानिस्वस्ति

चासाद्यसाधारणकार्यकरणप्रतिषेधमुखेननाहंवासइत्याद्य
 निप्रायगर्जाणि। अत्राद्योदाहरणयोरेकैकंविषयं। समनंतरोदा
 हरणयोः। प्रत्येकं बहूनि विशेषणानि। तत्रापि प्रथमोदाहरणे स
 र्वाणि विशेषणान्येकानि प्रायगर्जाणि। पदार्थरूपाणि च। द्वितीया
 दाहरणे निन्ता निप्रायगर्जाणि। वाक्यार्थरूपाणि चेति जेदः। ए
 तेषु च गौण्यार्थसिद्धावेपि निधुनि व्यपदेशः। शिवस्य तापहरणे म
 न्मथस्य कैमुतिकन्यायेन सर्वधर्माधिभंजकत्वेन शरीर संरक्ष
 णं पामाचरतो मूढत्वे स्वस्ववर्णनीधराजगुणकथनाशक्तत्वे ३५
 च वाच्य एवोपस्कारकत्वात्। अतएव मंग्यायस्मि वाच्यपरिकरत्वात्
 रिकर इति। नामास्यालंकारस्या किंचित्तु निःप्रयोजनविशेषेणोपादा

ने। पुण्यार्थस्य दोषसोक्तत्वात् सप्रयोजनत्वं विशेषणस्य दोषाभावमा
 त्रं न कश्चिदलंकारः। एक निष्पत्तादृशानेकविशेषणोपन्यासः। परं वैचि
 त्तविशेषात् परिकर इत्यलंकारमध्ये परिगणित इत्याहुः। वस्तुतस्तु
 अनेकविशेषणोपन्यास एव परिकर इति न नियमः। शेषयमं कारि
 ष्य पुण्यार्थत्वे दोषाभावेन तत्रैकस्यापि विशेषणस्य सा निप्रायस्य वि
 तास विच्छित्तिविशेषमज्ञावात् परिकरत्वोपपत्तेः। अति
 यजेत निजां यदि देवता मुनय तश्च वते गुणते मधु। क्षितिभूतैव
 स देवतकावयं वनवतानवत किमहि दुहा। अत्र हि पुरुषरूपत
 ज्योद्धत्तान् दादीन प्रतिगवतः। तस्मै वा त्रेगोवधनिगि
 वास्माकं लंकत्वेन देवतमिति स एव पूजनं। नरकपुत्रं लंक
 पुरुषरूप इत्येवं परं न वनवेति गोवधनिगिरे विशेषणं। काननं बवत्वा नि

जरादिमत्वाच्चपुष्पमूलफलतृणजलादिभिरारक्तकामरुगाकमस्म
 हुनानांगं चायमेवरक्तकइत्यभिप्रायगर्भो एवांगसां तायेकवि
 षण्णवित्यासस्यापिविच्छिन्निविशेषवशादलंकाराविति वने
 पिस्र्यांशुकलितोत्तंसइत्यादौ तस्यात्मजाभो न निवार्यतो अपि
 च एकपदार्थहेतुकं भाकाव्यलिङ्गमलंकारइतिसर्वमतं त
 स्यापिविशेषणस्यासां निप्रायस्यालंकारत्वं युक्तं ॥ ७ ॥ साभ
 प्रायेविशेषेतु भवेत्परिकरां कुरः चतुर्णां पुरुषार्थनिर्दाभादेव
 तु भुजिः अत्रचचतुर्भुजइतिविशेषं पुरुषार्थचतुष्टयदा
 निप्रायगर्भो यथावा फली प्रस्ते गुणान् वक्तुं कुं लिखितुं है
 पः प्रहृमारवडः शक्तः क्वाहमेव कते गुणाः फली प्रइत्यादि विशेष
 व्यपदानिसहस्रमुखत्वाद्यभिप्रायगर्भाणि ॥ श्रेषा लंकारः ॥ नाना

३६

र्यसंग्रहः श्रेषो वस्त्वविणो जया स्पृहः सर्वतोमाधवः पाया सयोगंगाम
 दाधरतु ॥ ११ ॥ अन्वेनत्वमुखंतुल्यं हरिणा हितशक्तिना उच्चल इति
 कीलालः शुश्रुजे वाहिनीपतिः ॥ अनेकार्थशब्दविन्यासः श्रेषः सचत्रि
 विधः प्रकृताने कविषयोः प्रकृताने कविषयः प्रकृता प्रकृताने कविषय
 श्रेषः सर्वत्यादिना क्रमेणोदाहरणं नि ॥ तत्रमाधव उमाधव इति श्रोतव्य
 त्वेन प्रकृतयोर्देवयोः क्रीतनं प्रकृतश्रेषः वाहिनीपतिः सेनापतिः स
 तु श्रेषः तत्रसमितौ शस्त्रप्रहारोत्पन्न दुधिरस्य सेनापतेरेव बहनिं प्रकृत
 मिति प्रकृता प्रकृतश्रेषः यथावा ॥ त्रातः काको दरो येन दोग्धापिकरुणात्म
 ना प्रतना प्रारणस्यातः समेस्तु शरणं प्रतुः ॥ ११ ॥ नातानामाकुली भावं
 ध्वेन रिशिला मुखैः सहशेवनबद्धा नां कमला नां तल्लो ॥ असावुद्यमा
 रुहः कानिमान् रक्तमंजरी शगाहरतिलोकस्पृहयं मुमुक्षुभिः क्रदैः ॥ अत्र

बल्लभ नर

धे।स्तोत्रयोः।न प्रकृतयोराप्रकृतयोःश्लेषः।द्वितीये उपमानत्वेनाप्रकृतयोः परस्पर
रिण्योःश्लेषः।चतुर्थे रात्रिप्रस्तावे प्रकृतस्य प्रत्ययो दिनचंद्रस्याप्रकृतस्य
नवाभिधिक नृपतेश्च श्लेषः।यद्यत्र प्रकृता प्रकृतश्लेषो दाहरणेश्च प्राप्तिरनु
धनिमिच्छंति प्रांचः।तत्र प्रकृता प्रकृताभिधानेन नृपस्योपमादेरनुकारस्य व्यंज
नप्रियायंगमं।न च प्रकृतार्थस्य व्यंग्यत्वाभिप्रायं।अप्रकृतस्यापि शक्त्या प्र
तिपाद्यस्याभिधेयत्वावश्यं जावेन व्यक्त्यनपेक्षणात्।यद्यपि प्रकृतार्थे प्रकर
णवत्तात्।उदिति बुद्धिस्तैस्तैव पश्चान्नृपतिन जन्मधनादिवाचिनां राज्ञ
करादिपदानाप्रन्योन्यसंधानवत्तात् तत्र द्विषयशक्त्यंतरोन्नेषैर्पूर्वक
प्रकृतार्थः स्फुरन्नेतावता तस्य व्यंग्यत्वं शक्त्या प्रतिपाद्यमाने सर्वथैव व्यक्ता
न वेदाणात्।पर्यवसिते प्रकृतार्थाभिधाने यश्चास्फुरति चेत्कामं गच्छ श्ले
षो न वतुः प्राप्तिरन्यत्रापि गच्छ श्लेषः।यथावा।अथ मतिज इहः प्र

39